

KÖZÉPKORI RÉGÉSZET: EGY INTERDISZCIPLINÁRIS TUDOMÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

HOLL IMRE*

A tanulmány a középkori régészeti kutatás interdiszciplináris követelményeit vázolja. Hangsúlyozza minden felhasznált adat forráskritikájának szükségességét a feldolgozás során. Utóbbi különösen a régebbi publikációk használatánál követelmény (keltezés, leletegyüttesek értelmezése, készítési hely bizonyítása).

A középkori régészet talán abban különbözik más korok régészetétől, hogy jóval többféle tudományág eredményeit és adatait (néha szemléletét) hasznosíthatja, miközben sajátos anyagával és megfigyeléseivel maga is egyre nélkülözhetlenebbé válik ezek kutatásában. Nyilvánvaló, hogy senki nem lehet egy személyben régész, történész, művészet- és építészettörténész,¹ néprajzos stb., bár anyagának szélesebb körű értelmezéséhez ezeknek a tudományoknak az eredményeit is ismernie kellene. Szükséges azonban, hogy legalább ezek sajátos metodikáját, munkamódszereit ismerje, amikor adataikat át akarja venni. A *forráskritika* alkalmazására ezek esetében ugyanúgy szükség van, mint saját anyagának értékelésekor. Ez azt jelenti, hogy minden esetben vizsgálendő: min alapszik vagy milyen kutatási módszer eredménye az idegen adat. Például egy történeti adat (krónikás szöveg stb.) mennyiben hiteles, miért írták le (például végrendeleti említés vagy korabeli leltárösszeírás), egy építészettörténeti keltezésnek mi az indoka. Egy krónikás forráshely megtévesztő lehet, ha leírója maga is másodkézből, nem saját tapasztalásból vette a leírtakat, vagy az esetleg humanista túlzás (inkább irodalmi stílus, mint történelem). Végrendeleti, leltári adatok esetében jó, ha tud-

juk, milyen volt az illető személy társadalmi, vagyoni helyzete, mert a felsorolt tárgyféleségek egy része csak az adott rétegre jellemző, nem lehet általánosnak tekinteni.

A képi ábrázolások² hasznos felhasználása érdekében tudni kell: az rendszerint egy régió divatját jellemzi, keltezési támpontként hasznosítható, de a szélesebb körű értékeléshez más képekkel is összevetendő. Számolnunk kell azzal is, hogy az ábrázolt tárgyak csak egy idő elteltével tűnnek fel a képeken, amikor divatjuk, ismertségük már általános, nem pedig használatuk kezdetén. A festő iskolázottsága is befolyásolhatja témájának bemutatását, így az nem mindig a keletkezési helyre jellemző. Több kép összevetése már lehetőséget adhat a regionális divat (pl. az asztali felszerelés összetétele: fa, kerámia, üveg, fém arányai) megismerésére, a különbségek megállapítására³ egy korszakon belül. Ugyanakkor bizonyos mértékig a társadalmi helyzetre is utalnak (pl. a ruházat, az építészeti környezet bemutatásával). A képi forrásanyag felhasználása elsősorban ma is a kultúrtörténészek, művészet-történészek körében gyakori, de lehetőségeit a régészet is jól hasznosíthatja. Az utóbbi évtizedekben fellendülő nemzetközi üvegtudomány például az üvegtípusok regionális

* Holl Imre. MTA Régészeti Intézete, Budapest I., Úri u. 49.

¹ Érdekes módon erre egy francia művészet-történész hívja fel a figyelmet a „Realienkunde” kutatása kapcsán: PIPPONIER 1984, 28, az interdiszciplináris kutatás fontosságát kiemelve. Magam még a heraldika helyes alkalmazását is hozzátenném, például az építészet, ötvösmunkák, kályhacsempék meghatározásánál. Lásd: HOLL 1994. A művészet-történeti stúdiumok a tárgyak finomabb stíluskülönbségeinek felismeréséhez nélkülözhetetlen alapokat adnak, nem csak a kimondottan művészi alkotások megítéléséhez szükségesek.

² A kremsi konferenciák alkalmával többször tárgyalták az ilyen forrásokat. VAVRA 1980, 195–232 például kiemeli, hogy a táblaképeken ábrázolt tárgyak mindenféle szimbolikus, teologikus jelentésük mellett elsősorban mégiscsak a való élet tárgyai, amelyeket szemlélőjük ilyennek lát.

³ Az eltérő regionális szokások alátámasztására használtam. Lásd: I. HOLL: Tischgerät im spätmittelalterlichen Buda. ActaArchHung 56 (2005) 311–384.

különbségeit is ezzel támasztotta alá.⁴ Itt azonban mindjárt figyelmeztetnünk kell arra, hogy az ábrázolás az ismertséggel, a divattal függ össze – nem jelent minden esetben a készítési helyre vonatkozó bizonyítékot is.

A régészeti feldolgozás során a további (régebbi) közlések alapozzák meg a leletanyag (vagy másféle kérdések) értékelését. A forráskritika itt is döntő. Nem arról van szó, hogy szavahihető-e az író (mint a krónikásnál), hanem annak vizsgálatáról, hogy a korábbi szerzők milyen adatok alapján jutottak el például a keltezéshez; a leletfajta meghatározásakor esetleg ők is átvettek egy általános véleményt (kiktől?), vagy saját megfigyeléseik adták az alapot. A bizonyítékok milyen súlyúak (pl. az előkerült érmekek száma, korhatárai, az így megállapított időpont a pusztulás időpontja, vagy ebből visszakövetkeztetve a készítés feltételezhető időpontja-e). A leletegyütteseknél vizsgálendő: mindennapos, gyorsan pusztuló és a szemétre kerülő tárgyakról vagy ritkább, értékesebbnek tartott (nem feltétlenül pusztán anyagi értéket képviselő) tárgyakról van-e szó – utóbbiakat tulajdonosuk (esetleg több egymást követő tulajdonosuk) hosszabb ideig használhatta. A házfelszerelés (rögzített vasalások stb., bútorteretek, üveglablak, kályha) jóval régebbi lehet a többi tárgynál, esetleg csak a pusztulás során társult azokkal.⁵ Itt a keltezésben segíthet az építési periódusok ismerete vagy egy átépítés, modernizálás korszakához kötése.

Általánosan bevett módszer a történeti adatok (pl. az alapítás korára vonatkozó, a pusztulást említő évszámok vagy egyes ismert hadjáratok évszámai, a királyok uralkodásának fontos eseményei, koronázásuk ideje – pl. Nagy Lajos lengyel királysága, Zsigmond cseh királlyá választása stb.) párhuzamba állítását használni a leletanyag vagy építkezés korának meghatározásában. A kétféle forrás összekapcsolása, bizonyítékként való használata azonban csak akkor indokolható, ha a leletek vagy az építészeti periódusok már önmagukban is elfogadható tám-

pontot adtak. Ellenkező esetben gyakran előfordul, hogy a bizonyítás ingatag, és egy későbbi kritikai vizsgálat megcáfolhatja a hihetőnek látszó érvelést.

A tágabban vett leletegyüttesek kérdése

Az irodalomban az ilyen leletek feldolgozásánál tapasztalható a legtöbb félreértés, téves magyarázat. Ebbe a körbe sorolható a vastagabb rétegek (időközi planírozások) anyaga, valamint a kutak és különféle gödrök betöltése. (Utóbbiaknál főként akkor, ha nem lehetett jól elkülöníthető rétegződést megfigyelni.) A fő kérdés itt az, hogy egységes, azonos időszakot (néhány évtizedet) képviselnek, vagy hosszabb időszakot (száz-kétszáz évet) felölelő leletek együtt fordulnak-e elő. Az utóbbi esetben korábbi kultúr személtretegek anyagának keveredése történt egy jóval későbbi planírozás, rendezés alkalmával. Ennek során szintemeléssel változott a helyszín, vagy egy meglévő kút, terménytároló gödör betöltésére került sor. A leletanyag jó esetben maga is választ ad: ha ismert korú jellegzetes tárgyak vagy érmek sora kerül elő, az utóbbi esettel állunk szemben.⁶ Nehezebb dolgunk van, ha a leletanyag nagyobb része nem keltezhető pontosan, valamint addig ismeretlen tárgytípusok is szerepelnek benne. Ilyen esetekben fordulhat elő, hogy az ásatás közlönye – a teljes leletanyagot egykorúnak véelve – egy ismert adatot (érmet, a pusztulás feltételezhető időpontját stb.) bizonyítékként használva keltez.⁷ A későbbi kutatók – ha figyelmen kívül hagyják az említett forráskritikai ellenőrzést – saját munkájuk során hivatkoznak erre, sőt az is előfordul, hogy ennek alapján más, hitelesebb kormeghatározásokat is kétségbe vonnak. (A nemzetközi irodalomban ezért is találkozunk többször nem bizonyított, keltezésre nem alkalmas, „megítélésében a vélemények eltérőek” megjegyzéssel, mert a kutatót félrevezette a téves (nem ellenőrzött) közlés.)

⁴ WENZEL 1977, 70–72 itáliai, cseh és németországi ábrázolások (és keltezett leletek) összevetésével bizonyította a jellegzetes üveg poharak változó formáit a 13–15. században.

⁵ A kő vagy idomtégla építészeti elemek még régebbiek.

⁶ Jó példáit találtuk ennek a budai palota ásatásánál: néha az éremanyag is jelezte az ötven-kétszáz évnyi időszakot. Máskor keltezhető leletek (pl. majolikák, hódoltság kori talpas tálak) együttese bizonyította, hogy százötven-kétszáz év anyaga keveredett még egy kisebb gödörben is. Ezért lehet megtévesztő egyetlen éremmel keltezni a teljes anyagot.

⁷ Példa erre a Salzburgból közölt hatalmas mennyiségű leletanyag, amelyre – mivel a régióból más anyag alig ismert –

sokan hivatkoznak. W. K. KOVACOVICS: Aus dem Wirtshaus zum Schinagl. Salzburger Mus. C. A. – Jahresschrift 35/36, 1989/90 (1991), 7–70, 143–365. – A négy házhoz tartozó nagy emésztőgödrök keltezéséhez az 1605. évi pusztulást használták fel. A bevezetés szerint a leletanyag a 15. századtól a 16/17. század fordulójáig terjed (kb. 20 késő középkori és 620 későbbi kerámiaedénnyel). Azonban az összes mázas tárgyért és tálat – nem csak a polikróm díszítésűeket – a 16. század második felére kelteznek, valamennyit helyi készítményként meghatározva, de ide helyezik a két korábbi kőcserép poharat is. Őt tipikusan 15. századi, redukált égetésű fazekat (Nr. 21, 39, 394–396) pedig a 16. század első felére datálták.

Komoly hibaforrás, ha az ásató lelőhelyének teljes anyagát egyetlen korszakhoz köti, ebbe sorol a helyi kutatás által *nem ismert* (sokkal későbbi) darabokat. Ezzel megteveszti a további kutatást, ha a kutatók később kritika nélkül hivatkoznak. Számos példát találunk erre: a 12–13. századi patkók és a 15–17. századi bronzleletek esetében (rómaiként közölve), vagy késő középkori késeknél (a 12–13. századra vagy a 14. századra keltezve). Egyik esetben sem vették figyelembe, hogy a keltező periódus után újabb rövidebb megtelepülés következett (kisszámú lelettel, szórványokkal), és a legfelső réteg leleteit nem különítették el. Különösen azokra az ásatásokra jellemző ez a hiba, ahol az elsődleges cél az épületfeltárás volt, és azzal egy korszakba soroltak minden leletet. De előfordul ennek fordítottja is: például hódoltság kori leleteket tartalmazó feltöltésben előkerült késő középkori leletet kelteznek későbbre, bár annak típusa jól meghatározható.

Minden nagyobb mennyiségű lelet közzélése során fontos a kellő ítélőképesség: mit kell megörökíteni leírásban és képben (hiszen a publikáció nem múzeumi raktárkimutatás), és mi az, ami elhagyható (elegendő röviden említeni). Néhány holland kerámiafeldolgozás használta először képtábláinál azt a tömörítési módot, amikor a teljes edények rajzait nem egymás mellé helyezték, hanem a típust és kismértékben eltérő variációit egymásra csúsztatva, egymást részben fedve egy sorba rendezték. Ezzel nemcsak helyet spóroltak, de egyben jól szemléltették a hasonlóságot és a méretkülönbségeket is (a leírásban pedig feleslegessé vált ezek részletezése).

A leletegyüttesek közlésekor – a jól keltezhető lelettípusoktól elválasztva – fontos felhívni a figyelmet a bizonytalan (kellően még nem ismert) darabok korának kérdéses voltára, vagy úgy fogalmazni: „feltehető, hogy egykorú”, „talán korábbi szemétanyaghoz tartozik” stb. Az ásató helyszíni megfigyeléseinek közzélével, a helyszíni objektumok építési-pusztulási adatainak rögzítésével nyújthat támpontokat, amelyeket a későbbi kutatás is felhasználhat, értelmezhet – például a legkorábbi és legkésőbbi dátumot mint keretet használva. Az ásatási megfigyelések, egyes jól keltezhető leletek nyújtotta támpontot sokszor kétségessé teszi, hogy nagyon sok tárgyípus (pl. üvegek, fémszerszámok stb.) esetén már bebizonyosodott: hosszabb időn keresztül divatosak voltak – egy-egy eltérő keltezés nem jelent automatikusan ellentmondást. Más esetekben viszont egy finomabb, pontosabb tipológiai elemzés megmutathatja: nem ugyanolyan lelettel állunk szemben, hanem egy eltérő darabbal, tehát eltérő keltezése is indokolt.

A közlés eltérő fajtái és a jegyzetek

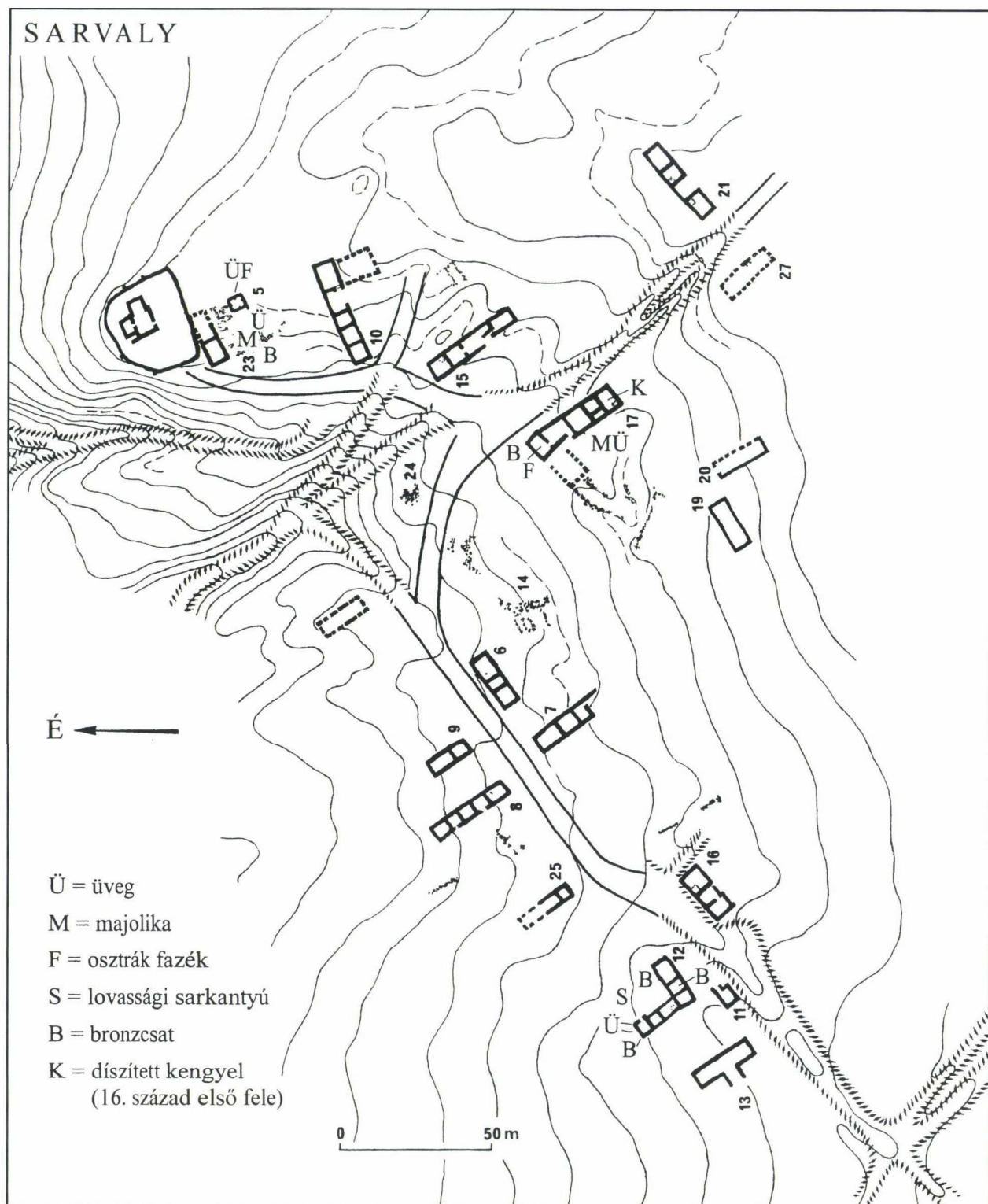
Az alábbiakban a leggyakoribb publikációtípusok eltérő követelményeit ismertetem.

1. *Ásatási beszámoló*: kisebb ásatás (pl. egyetlen objektum) közzélése. A régészet leggyakoribb műfaja; ellentétben más tudományágakkal a régész mindennapos munkáját bemutató, értékelő elsődleges adatközlés, amelyet a későbbiekben széleskörűen a legkülönbözőbb témák speciális feldolgozása, összefoglalása során használnak fel. (Ezért egyszerűsége ellenére szükséges a pontos adat- és leletközlés, mások által később is ellenőrizhető módon: pontos lelőhely, leletkörülmenyek, a leletanyag összetétele, nem csupán kiragadott, érdekesebb darabok, a leletfajták arányukban kb. hány százalékot képviselnek a teljes anyagban, lelettársulások).

Az ásatási beszámoló jegyzetanyaga csak a meghatározásokat, keltezéseket segítő legfontosabb publikációkra utaljon. A legújabb cikkek szerepeltetése csak abban az esetben indokolt, ha ezekben található a legpontosabb, legmegalapozottabb, bizonyított vélemény – és nem másod-, harmadkézből átvett megállapításokat írtak le maguk is.⁸ (A módszer egyes szocialista akadémiaiknál alakult ki ilyen megtevesztő módon: így elkerülhető volt a hivatkozás a régebbi – vagy külföldi – feldolgozásokra, és csak a megfelelő ideológiát képviselő kutatót idézték.) Magam már egyik első cikkem írásakor azt a tanácsot kaptam, hogy a leghitelesebb forráshelyre, a kérdés első megoldására kell hivatkozni. Felesleges teljes irodalmi áttekintést adni, a cikk nem szakdolgozat, nem a szerző olvasottságának igazolására szolgál. A jegyzetből úgyszólván kiderül, hol lehet részletesebb hivatkozásokat keresni.

2. *Témafeldolgozás*: egy építményfeleség, leletfajta összefoglaló bemutatása, elterjedésének, keletkezési helyének, készítése időpontjának vizsgálata. Ellentétben az előbbivel, itt már szükséges az esetleges nemzetközi leletanyagra történő

⁸ Így az Ausztriában régészetileg pontosan még nem keltezett, néha tévesen 14. századnak tartott korai bécsi mázas kannák esetében találkozunk „13./14. Jh.” megjelöléssel, amelyet néha nálunk is átvesznek. Pontos analógiájukként Budán előkerült, a 13. század második felére keltezett töredékeket publikáltak, egy példányt pedig (Víziváros, Szt. Péter templom, építőáldozat) 1254–57 közöttre tehetünk: H. GYÜRKY K. in: ArchÉrt 94 (1967), 80–83. A korábbi osztrák irodalom ezt már ismerte, újabban nem említik. – Egy további súlyos hiányosságra egy kolléga hívta fel a figyelmet: sietős anyaggyűjtés során nem olvassák el az egész cikket, csupán a keresett analógiára vonatkozó sorokat.

1. kép. A társadalmi rétegződést tükröző, nem általános lelettípusok eloszlása egy középkori faluban (15. század vége–16. század eleje)

Fig. 1. Distribution of less common object types reflecting the social stratification in a medieval village (end of 15th century–beginning of 16th century)

hivatkozás és a téma különböző feldolgozásainak értékelése, különböző vélemények szembesítése, kritikája. Szerencsés esetben a szerző támaszkodhat egy korábbi, hasonló összefoglalásra, amelynek megállapításait az azóta megismert új adatok fényében módosítani lehet, vagy eltérően megítélni. Tárgyalását tehermentesítheti egy függelék leletkatalógusa (a részletes irodalmi hivatkozásokkal), így értékelő szövegében nem kell az egyszerű leletközléseket is részleteznie. Használhatóságát a jó képanyag biztosítja, ellenkező esetben az olvasó kénytelen megkeresni a korábbi közléseket. Ez a publikációk egyik leghasznosabb fajtája (annak ellenére, hogy az újabb ásatások eredményei miatt rendszerint már megjelenése pillanatában kezd elavulni), eredményeit évtizedek múltán is használni fogják.

Egyre szaporodnak az olyan témafeldolgozások – főként a terjedelmes monográfiákban –, ahol a kiértékelésekhez grafikonokat, százalékos megoszlásokat ábrázoló diagrammokat készítenek különböző grafikus megjelenítéssel. Ezek látványossá tehetik a monoton leírásokat, felhívhatják a figyelmet fontos kiértékelési eredményekre, és szemléletesek lehetnek. A módszer azonban kezd öncélúvá válni, lényeges és lényegtelen kérdéseknél egyaránt használják. (Nemrégiben egy műben 42 ilyen ábrával találkoztam.) Mintha ez bizonyítaná a tudományos és objektív (hiszen matematikailag megjelenített) eredményt.⁹ Egy kerámiafeldolgozás esetében például indokolt lehet a szerző által meghatározott számos típus és típusvariáció, altípus (1, 1a, 1b, 2, 2a, 2b stb.) előfordulási arányainak látványos képi bemutatása, hiszen könnyű áttekintést biztosít (és mellőzhetővé válik a sok számadat). De mi értelme van például az edényszáj- és fenékmérők méretkülönbségeit, vagy az egyszerű dongás facsészék (a 11–15. században széleskörűen használt, legegyszerűbb fa ivócsészék) méretkülönbségeit ilyen grafikus-statisztikus módon elemezni? Nem elég azt mondani, hogy a ritka szélsőséges (nagy–kicsi) méretek mellett a leletek nagy része a közepes méretű tartományt képviseli? Hiszen az évek során a használat – konyhai vagy étkezési célok – átlagos nagyságokat alakított ki, mert ez az úrtartalom volt célszerű. Ezen belül az ingadozás nem szándékos, a nagy különbség pedig használatbeli különbségre utal (pl. fazék vagy bögre), esetleg regionálisan eltérő szokásokra vezethető vissza.

Megtévesztő lehet több lelőhely anyagának grafikus összehasonlítása, ha különböző feltárási módok, körülmények eredménye a vizsgált leletanyag. Ugyanakkor például egy településen belül az egyes házak leleteinek grafikus vagy térképes összevetése megbízható és jó áttekintést ad (1. kép), ez azonban nem statisztikai alapú.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a rendelkezésre álló leletek száma, arányai nem tükrözik megbízhatóan az egykor használt mennyiséget. A töredékes leletekből nehéz számszerű adatokat nyerni. A gyarapodó faleletek esetében még nehezebb következtetéseket levonni: egyrészt hamar tönkremennek, másrészt, ha elhasadtak vagy tisztíthatatlanná váltak, jó részüket a tűzbe dobhatták, csak kisebb részük került kútba, latrinába. (Ezért értelmetlennek tartom például egy város leleteinél a kerámiaféleségek és a különböző étkezési célú faedények százalékos-grafikus bemutatását – főként ilyen „eredményekkel” a századonkénti bontásban: „a 15. századra az utóbbiak mennyisége már elenyésző”. Ez a mennyiség az írásos adatok szerint ugyanis korántsem csökkent ilyen mértékben. Az asztali tálaló-, étkezési és ivóedények kerámiamennyisége ugyan nőhetett, de még inkább nőtt a fém- és üvegedényeké, amit a grafikon nem mutat.)

Amennyiben nagy mennyiségű leletek periódusokra-rétegekre bonthatóak, egyes leletfajták bemutatása grafikonon (százalék–periódus bontásban) segít kimutatni használatuk csúcspontját a hosszabb időszak során. Ezt az eljárást különösen a francia kerámia kutatás alkalmazza, de hasznos például a ruházati fémtartozékok, csatok, veretek különféle típusainál is.

3. *Nagy ásatások feldolgozása.* Ebben az esetben az első két publikációtípus keveredik. A feldolgozás első részében az ásatási megfigyelések közreadása, majd kiértékelése történik, a feltárt objektumok és leletek részletes bemutatásával (utóbbiaknál lényeges, hogy *objektumonként külön* történjen, máskülönben az egyes leletegyüttesek nehezen kereshetőek össze – ami a keltezési kérdéseket ellenőrizhetetlenné teszi). Egy második rész tárgyalhatja külön fejezetekben az egyes leletfajtákat (kerámia, fém, üveg stb.). Nemzetközileg bevett gyakorlat nagyobb mennyiségű leletanyag esetében ezeket a fejezeteket külön szakkutatókra bízni. Ebben az esetben az ásatónak már menet közben gondoskodnia kell arról, hogy megfigyeléseit, az ásatás alapján igazolható keltezés vagy relatív periodizálás adatait a feldolgozóval megbeszélje, az esetleges vitás kérdéseket tisztázza. Előfordul, hogy időhiány vagy a publikációs nehézségek miatt az ilyen leletfeldol-

⁹ Más tudományágak vizsgálói is felfigyeltek erre a kóros divatra: „Úgy tűnik, némelyek számára a tudományosság kritériumává vált a matematikai-statisztikai módszer – számítógéppel könnyen végrehajtható – alkalmazása.”

gozások külön jelennek meg, az ásató pedig úgy véli, levették válláról a közlés terhét. Utóbbi esetben gyakori, hogy a feldolgozás – minden szakszerűsége ellenére – alapvető hiányosságokkal jelenik meg, mert a kutató nem tudta felhasználni az ásatási megfigyelések nyújtotta esetleges keltezési támpontokat és leletösszefüggéseket, és talán az egész ásatás kiértékelése sem történt még meg.¹⁰ Eredményes interdiszciplináris munka csak állandó együttműködéssel jöhet létre, a különböző leletcsoportok elemzése számos egészen eltérő jellegű kérdést vethet fel. Ehhez azonban csak a teljes anyag összefüggő szemlélete vezet – egy-egy kiragadott leletfajta önmagában nem elég. (Különösen a gazdaság- vagy társadalomtörténeti kérdések esetében – pl. a társadalmi rétegződés megállapításához a leletek alapján – biztosítani kell a teljes anyag összehasonlításának lehetőségét.) (1. kép)

4. *Előzetes jelentés – éves jelentés.* Évekig tartó folyamatos ásatások esetén régi nemzetközi szokás az évenként közreadott beszámoló készítése. Ez lehetővé teszi a szakma tájékoztatását a rendszert nagyobb jelentőségű kutatás szakaszairól, eredményeiről. Lényeges a gondos szöveg, a részletes rajzanyag és a leletek szétválasztott, objektumonkénti vagy rétegenkénti közlése, egyben relatív periodizálása vagy lehetőség szerinti keltezése. Az egymást követő években az első közlés rendszerét kell követni: a rajzok ahhoz kapcsolódnak, a jelkulcs állandó. A kiemelkedőbb jelentőségű leletek esetében itt is szerepelhet ezek részletesebb leírása, hivatkozás az analógiákra. Az irodalomban egyébként csak az első közléskor fontos a lelőhelyre vonatkozó régebbi feldolgozások feltüntetése, fontos történeti adatok felsorolása (a következő években már az első jelentésre lehet hivatkozni).

Az előzetes jelentés¹¹ tulajdonképpen rövidített beszámoló az ásatásról. Nem tévesztendő össze az előzővel, mert nem olyan részletes. (Ez a közlési mód sajnos egyre gyakrabban igyekszik pótolni a részletes feldolgozást.) Röviden tár-

gyalnia kell valamennyi fontos kérdést: történeti adatok, építési periódusok, a leletanyag összefoglaló értékelése, összetételének arányai, keltezése, mert – kényszerűségből – a más témaköröket feldolgozó kollégák (külföldön is) ilyen típusú közlésekből merítik anyaguk jó részét. A jelentés készítőjének ennek tudatában kell írnia és illusztrálnia, mert rá fognak hivatkozni. Ezért is fontos például a keltezés alapjául szolgáló bizonyítás – vagy feltételezés – egyértelmű megfogalmazása. (Itt kell utalni arra is, ha valamelyik leletcsoportról önálló cikk van készülöben.)

5. *Katalógus, Catalogue raisonné:* talán a legidőállóbb feldolgozási módszer; nagyobb, valamilyen szempont alapján összetartozó leletek közlése: egy nagy gyűjtemény, nagy lelőhely anyaga, máskor tematikusan kiválasztott országos gyűjtés bemutatása pontos leíró, röviden elemző és keltező szöveggel, a lelőhely és a keltezési támpontok megadásával (korábban már közölt leleteknél ezek irodalmának kronologikus felsorolásával). Második fajtája – mint címe is jelzi – ésszerűen tömörített közlés (a kevésbé fontos vagy azonos típusú darabok pusztá felsorolása kép nélkül).¹²

6. *Nagy nemzetközi kiállítások feldolgozása.* Különösen az utóbbi fél évszázadban szaporodtak meg (korábban anyagi okok miatt nehezen volt elképzelhető) a nagyszabású kiállítások. Egy-egy nagy témakör történeti, művészettörténeti kiválasztásáról van szó, regionálisan nem eredményes, ezért nemzetközi összefogást igénylő előkészítéssel. Régebben az ilyen kiállításokon a régészeti anyag csak kiegészítésként, mint érdekesség szerepelt (pl. a mindennapi élet egyszerű tárgyaival – jellemző, hogy ezeket többször a magyar múzeumok segítségével egészítették ki). Korábban jellemzően a művészettörténet kapott nagyobb hangsúlyt; újabban a régészet anyaga egyre jelentősebb. (Pl. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn. Schallaburg 1982 – ahol az ásatási anyag, a kőfaragványok, leletek már

¹⁰ Az üvegekutatás esetében különösen gyakran találkozunk ilyen esetekkel – ezen a területen egyébként is jelentős a lelőhelyet nélkülöző gyűjteményi anyag. Az egy-egy kérdést összegző tanulmányokban számos ásatási lelet is szerepel, amelyeknél az ásatási publikáció még hiányzik; a rendszerint művészettörténetész feldolgozó szóbeli közlés alapján ír a lelet koráról, pontosabban pusztulásának, a betöltésnek az időhatáraitól. Például: „14. század közepe, legkésőbb 1400”; majd ugyanerről a helyről: „betöltési réteg a 16. század második harmadából”. Ezek szerint valójában egy olyan latrináról van szó, amely legalább kétszáz év anyagát tartalmazza.

¹¹ A címből sokszor sajnos nem derül ki, hogy a szerző előzetes jelentést készít, vagy már végleges, de rövid feldolgozást, és továbbira nem számíthatunk (legfeljebb a múzeumban kereshetjük a leleteket). Általános gyakorlat, hogy az előzetes jelentésben egy-egy ritkább, kiemelkedő lelet képét is közlik. Sajnos saját kutatási témáimnál is találkozom ilyen képközléssel lényeges adatok nélkül (keltezés a leletkörülmény alapján, lehet-e az egykori tulajdonos társadalmi helyzetére következtetni a lelőhely alapján stb.).

¹² Ilyenek például H. Gyürky K. üvegekatalógusai és Kocsis E. visegrádi kályhacsempe-feldolgozásai.

fontos szerephez jutottak.) A kiállítást kísérő kötetek alapos tanulmányai a kutatás helyzetét mutatják be, új megállapításaikat éppen az összegyűjtött anyagra alapozzák. Katalógusrészük a kiállítás bezárását követően csak akkor igazán hasznos, ha gazdag képanyag kíséri.

A keletkezési hely vagy régió kérdése – a jegyek értelmezése

Régebben majd minden előkerült leletről feltételezték, hogy helyben készült (vagy a közelben). Szokás volt például a kerámiák esetében arra hivatkozni, hogy az ilyen gyakori és olcsó tárgyak helyben készültek. (Törékenységük miatt szállításuk távolabbról nem jöhet szóba, vízi utak esetén a folyásiránnyal szemben nem szállíthatták,¹³ írásos adatok szerint helyben is működtek a megfelelő kézműves mesterek stb.) Bár ma ezekkel a magyarázatokkal már egyre kevesebben élnek, még a legújabb munkákban is találkozhatunk ilyen nézetekkel. Ez a felfogás számításon kívül hagyja a középkori kereskedelem bizonyítható fejlettségét: nagyon sokféle áru (kerámia,¹⁴ fém, üveg) jutott el közelebbi és távolabbi piacokra is. Nemcsak a speciális árufajták (pl. szövetek, ékszerek) kereskedelme hálózta be egész Európát – nem beszélve a keleti luxusárúk kereskedelméről –, de a mindennapokban használt olcsó árukat is érdemes volt nagy mennyiségben akár távolabbra is szállítani. Jól példázza ezt bizonyos fémárúk (bronz, réz, vas) kereskedelme, illetve az üvegé, amelyet erre szakosodott kereskedők vásároltak fel azokban a városokban, ahol az üvegipar fejlettebb volt, mint általában a középkori városok többségében (és a mennyiségi-minőségi választék is jóval nagyobb, az üvegáru tehát olcsóbb volt). Máskor a másféle árura szakosodott kereskedők saját árujuk eladása után egészen másféle termékeket vásároltak meg, hogy a hazafelé vezető út további haszonnal járjon. – Csak egyetlen késő középkori példát említek: a soproni kereskedő

patríciusok kifelé mezőgazdasági termékeket (vágómarhát, bort) vittek, hazafelé kisebb-nagyobb tételben egészen másféle árut: például nyersvasat nagy mennyiségben (a helyi kovácsoknak), kisebb tételben pedig különböző fémárut (szegeket, fejszéket). A legnagyobb tételt a textilneműk (posztó, vászon, kalap), illetve a kések jelentették. Utóbbi nem csak kész késeket jelentett, de hasonló mennyiségben félkész árut is: késpengéket, amelyeket a vásárló helybéli, illetve más magyarországi késestmesterek fejeztek be (nyéllel, vereitekkel látva el őket) – a kereskedelem így ezek számára is hasznot hajtott.¹⁵ Ennél jóval nagyobb forgalmat bonyolítottak le Pozsonyban, ahol a sokféle áru (köztük fémárúk, faárúk) behozatalát már a 15. század közepén bizonyítják a harmincadjegyzékek. A helyi kézművesek meglepte tehát sehol nem zárja ki a hasonló árufajták importját, ha az másféle, divatosabb, jobb minőségű vagy – tömegcikknek esetén – olcsóbb volt. Még inkább érvényes ez olyan speciális árufajtákra, amelyeket helyben nem is készítettek, mert kis tételben, amit a helyi vásárlók igényeltek, nem volt kifizetődő, illetve hiányoztak a megfelelő specializálódott szakemberek. (A fémárúk esetében a specializáció már a 13. században megkezdődött, és később is folytatódott.)

Hogy a régészeti feldolgozások az említett szempontokat figyelmen kívül hagyják, annak több oka van. Sajnos nagyon kevés város esetében készült el a középkori kézművesség minket érdeklő ágainak történeti feldolgozása. Ezt a munkát mindössze néhány jelentősebb városnál végezték el, ott is inkább a kimagasló jelentőségű mesterségeknél (ötvösség, rézművesség, öntők), és főként a kora újkor bővebb forrásai alapján. Már régebben is kifogásoltuk, hogy a gazdaságtörténeti irányultság miatt az ebből a szempontból nem jelentős ágazatok kimaradnak, és az iparművészet kutatása sem ezeket veszi figyelembe. (Az eredmény: még az újabb régészeti kézikönyvekben sem szerepel a kérdés kisszámú és szétszórt irodalma – például a középkori városi

¹³ A folyókon felfelé lóvontatással közlekedtek a fahajók; naponta 30–35 km távolságot tettek meg. Az 1570-es években török hajók szállítottak nagy mennyiségű gabonát (kisebb mennyiségben rizst, mézet, szőlőt, olajbogyót) – naponta érkeztek délről belgrádi, kalocsai és bajai tulajdonosaik. FEKETE L.–KÁLDI-NAGY GY.: Budai török számadáskönyvek. Budapest 1962.

¹⁴ A késő középkori kerámia műhelyeiről keveset tudunk, ritkák a műhelyleletek. A németországi Straubing reneszánsz kerámiája az itteni műhelyek rendkívül széleskörű termelését (kályhacsempék, edények, mázas tálak) mutatja. ENDRES 1981–1984. Straubing exportja a 16. század második felében

Esztergomig bizonyítható. HOLL 1993. – Valószínű, hogy a 15–16. században számos más fejlett, közelebbi műhely is szállított hazánkba, illetve a magyar kereskedők is hozták visszafelé kerámiát külföldről. – A 15. század vége és a 17. század között készült egyszerű mázas kerámiák (fazekak, korsók) nagy része általánosan elterjedt, regionálisan nem jellegzetes stílusjegyeket mutat, egységes divatot követ, ezért műhelyenkénti tagolásuk nagyon nehéz. Jobb lehetőséget nyújtanak a többszínű mázas mintájú tálak. Ezeknél van esély készítésének régióik meghatározására.

¹⁵ HOLL 1994. – A pengékovács és a késestmester már a 14. században külön szakma.

adójegyzékek kiértékelése: egyes mesterségeket hány fő képvisel.)

A kormeghatározás mellett a másik fő kérdés a készítési hely (illetve régió) tisztázása. Ehhez a régészeti kutatás ritkán tud bizonyítékot, műhelyleleteket adni, az írott forrás pedig nem minden esetben kapcsolható a tárgyi anyaghoz. A leggyakoribb módszer a művészettörténettől kölcsönzött stíluskritika; a tárgyak jellegzetességeiből levonható következtetés bizonyos leletcsoportokra. (A külső formajegyek vizsgálatát a technológiai megközelítés egészíti ki.) Egyes műfajokon belül – a sajátos formák, díszítések egyezése alapján – így szűkebb csoportok rajzolódhatnak ki. Régi módszer az ilyen jellegzetes csoportok elterjedési helyeinek térképre vitele:¹⁶ a térképen körvonalazódik a régió, ahol a készítési helyet (helyeket) feltételezhetjük. Az eljárás hátránya és lehetséges hibaforrás, hogy a pontok sűrűsége a kutatás intenzitásától függ, másrészt valójában a felhasználók – vásárlók – vagy a regionális divat területét mutatja. Csak a kereskedelem végpontjait látjuk – a készítési hely lehet a központi körzet, de ugyanúgy egy távoli hely is. Ha az utóbbi környéke régészeti szempontból még kevésbé kutatott, úgy a térképen aligha kereshetjük. Az utóbbi évtizedekben ezért fordult elő többször például a nemzetközi üvegkutatás egyes szerzőinél, hogy bizonyítékként tévesen használták az elterjedési/felhasználási régiót mint valószínű készítési területet, további alátámasztásként pedig egyéb forráskritikai hibákat követtek el. Megfogalmazásaik („nem bizonyított, feltételezhető a készítésük”) a további kutatók feldolgozásaiban is gyakoriak, a forráskritika mellőzését jelzik.

A készítési hely meghatározásának egyik lehetséges forrása a műhely – illetve mester – bélyegzője a tárgyakon. Közép-európai viszonylatban a késő középkori–kora újkori kerámiák egyes fajtáinál és a fémtárgyakon (szerszámok, kések, fegyverek stb.) alkalmaztak mesterjegyet, valamint néhány jelentősebb központ rézműve-

sei. Míg az iparművészeti kutatás az ötvösművek és öntárgyak esetében a város- és mesterjegyek gyűjtését¹⁷ és kiértékelését mindenütt feladatának tartotta, az előbbiekkkel kevesen foglalkoztak; váltakozó intenzitású közzétételük ritkán teszi lehetővé a bizonyítható meghatározást (város, műhely). Ráadásul a régészek egy része nem ismeri a jegyek alkalmazásának célját és okait (a városi céh minőségvédelmi szabályozása, a mester termékeinek felismerhetősége, a város vagy szűk körzete¹⁸ termékeinek elkülönítése másokétól). A mesterjegy használata ezekben az esetekben ugyanis nem egyéni elhatározás kérdése, hanem a céh kötelező előírása. A céh adja ki az egyes jegyeket is, néhol ugyanúgy, mint a címert, fejedelmi adománylevéllel. Egyes jelentősebb központokban ez még a város vagy a tartomány címerével együtt szerepelt, mint az ötvösök és öntők esetében, különösen, ha az áru minőségileg elsőrendű besorolású volt. Sok feldolgozás tanúskodik az előbbiekkben tárgyalt alapvető kérdések ismeretének hiányáról. Rendszerint megkerülik vagy nem tartják lényegesnek a mesterjegyek pontos rajzi közlését, máskor nem tudnak különbséget tenni tulajdonjegy és mesterjegy között. Olyan magyarázattal is találkozunk, amely szerint mivel 17 késen 17 különböző jegyet látni, ezek nem származhatnak 17 különböző késestől, „tehát tulajdonjegyek” (Magdeburg 1980, késő középkori latrina gazdag anyagában). Különböző prágai fémelemek mesterjegyeit már ilyenekként írták le, de „a szimbólumok (stilizált jegyalakok) nem tisztázott értelmét” említik. (Talán összetévesztik a heraldika címerábrázolásával. Prága 1991.)

A vaseszközök nagy részén természetesen nem találunk mesterjegyet, mivel 1) eredetileg sem volt rajta mesterjegy, hiszen nem egy jelentősebb központban készült, és a helybeli kisebb számú mester készítményeit nem kellett kereskedelmi okokból (versenyszempontok, minőség) hitelessé tenni; 2) eredetileg jeggyel látták el, de a korrózió miatt a jegy már nem kivehető (ez a

¹⁶ Többféle példáját gyűjtötte össze FELGENHAUER-SCHMIEDT 1993, Taf. 19–24, 26–37. A kézikönyvben közöltek jól mutatják, hogy a térképek inkább az elterjedés területét jelzik.

¹⁷ A fegyvertörténeti kutatás sok esetben már a páncél- és fegyvergyártók jegyeit is névhez tudta kötni, illetve sikerült legalább a várost azonosítani (pl. Nürnberg, Augsburg, Landshut, Bécs – utóbbinál a jegy pajzsban keresték).

¹⁸ A kutatás rendszerint nem tud arról, hogy jelentősebb kézműves központokban az egyes iparágak céheibe nem csak a város mesterei tartoztak, de a szűkebb környék mezővárosai-

ban és falvaiban dolgozó, azonos mesterséget űző iparosok is (például a kések és fazekasok esetében ezt bizonyítják az írott források). Ilyen esetben beszélhetünk „anyacéhról” (németül *Hauptlade*), amelynek rendelkezései a többiekre is érvényesek voltak. Ilyeneket találunk Nürnbergben (kések), Salzburgban (fazekasok) és Bécs esetében (fazekasok). Utóbbinál az 1431. évi rendelkezés a bécsi és ausztriai (értsd: alsó-ausztriai) fazekasok közös határozatát rögzítette a „bevágott és bepecsételt” jegy használatáról, „ahogyan az régen is volt”. Részletesebben lásd: HOLL 1955, 163–174.

finomabb rajzú, nem túl mélyre beütött jegyeknél gyakori).¹⁹ Az említett feldolgozási hiányosságok és főként a megfelelő levéltári kutatás²⁰ elmaradása miatt a fémtárgyak készítési helyhez kötése még nehéz, pedig ezek nagyarányú importját írásos adatok bizonyítják – ráadásul nem csak a 15. században, de még a hódoltság korában is, hiszen az említett budai számadáskönyvek szerint (lásd a 13. jegyzet irodalmát) az 1571. évben sok magyar kereskedő – köztük itt élő keresztény alattvaló – hozott Budára kést ezres tételekben; néha hat-nyolc kereskedő egyetlen napon összesen 28–35 ezer darabot. Hogy ez nyugati, külföldi áru volt (Ausztriából, Nürnbergből), azt a hatalmas mennyiségen kívül az is bizonyítja, hogy ugyanezek a kereskedők a késeken kívül például boroszlói posztót is hoztak. (Az ezekkel együtt előforduló „vegyes” megjelölés mögött kisebb tételű egyéb áruféleségek rejlenek – csak találgathatjuk, hogy ez mi volt. Már a késő középkori vámadatokban is így foglalták össze az olcsóbb árukat.)

A 15–16. századi kések esetében a levéltári adatok segítségével sikerült az ausztriai Steyr késeinek meghatározása, valamint Nürnberg (és környéke) és talán Bécs késes jegyeinek kimutatása; előbbinél a nagy számban előkerült példányok az országos kereskedelem intenzitását bizonyítják például a régészeti jobban felárt Dunántúl esetében.²¹

A késő középkori-kora újkori kerámia esetében a redukált égetésű és a grafittal kevert ausztriai áru legnagyobb részén alkalmaztak fazekasbéllyeget. Ezek készítési hely szerinti csoportosítását A. Walcher von Molthein már 1910-ben közreadta, de további kutatásuk a középkori régészet hiánya miatt csak lassan folytatódott. A gazdag magyarországi leletanyag alapján magam 1955-ben bővíthettem ezt – ragaszkodva a koráb-

bi csoportosításhoz, és kiegészítve az addig ismeretlen 13–14. századi anyaggal. A fellendülő osztrák kutatás, a szlovákiai, valamint újabban a német az ismert jegyek számát sokszorosára növelte. Ez azonban csupán az elterjedési terület megismerését segíti, illetve további készítési helyekre utal (Felső-Ausztria), miközben egyes kutatók kétségbe vonták a fazekasbéllyegek bizonyító erejét (egy egyszerű jelformát bárki bármikor használhatott; a T-jegy nem Tulln város jegye, hanem vallási szimbólum: Tau-kereszt, „Antonius-Kreuz”;²² az elterjedési térképek csak egyes régiók hangsúlyosabb szerepére utalnak, nem a készítési helyekre; miért ilyen sokféle az alakjuk stb.). Ha pedig már nem érvényes a korábbi lokalizálás, úgy itt az ideje annak is, hogy egyes régészek saját lelőhelyüket tartsák új készítési helynek.²³ A zavar egyik oka az, hogy hiányoznak a műhelyleletek (illetve nem jól feldolgozottak), másrészt a leletanyag nagyobbik része nem keltezett, így több száz év anyagát egybevonva nagyon vegyes összetételű lesz az értékelendő jegycsoport. További kételyeket alapozott meg a fazekasjegyek gyűjtése kapcsán az is, hogy például egy távoli grafitosföld-lelőhelyen az ott szemétként kidobott fazékperemeket gyártási helyként értelmezték, pedig nem bizonyított, hogy ezek rontott edények maradványai lennének. Így az osztrák kutatás nagy része ma már alig mer a készítési helyekről írni; még a legbiztosabbnak tekinthető fazekasjegy-típusokat sem meri ilyennek elfogadni.

A hódoltság korának régészeti kutatásával párhuzamosan az utóbbi időben élénkült meg az érdeklődés a közel- és távol-keleti import kerámiák iránt. Ezek között a kínai porcelán és a perzsa fajansz egy részén is látható a csészék fenekére festett jegy. Esetünkben azonban a kínai anyagnál ez ritka (mert többségében olcsó áruról

¹⁹ Még a viszonylag jó állapotú sarvalyi kések esetében is, mintegy 60 darab steyri típusúnál (a kések formai-alaki jellemzői és a feltűnő kidolgozású rézveretek alapján ide sorolhatóak) csak 12 esetben lehetett kivehető mesterjegyet lerajzolni; ugyanaz a jegy csak kétszer szerepel. (A forma-típus egyezések mellett a technológia sem mutatott az egész csoporton belül eltérést: ugyanúgy kétféle acél+vas anyagból kovácsolták őket.) Ezért az országosan elterjedt steyri késeknel tévedés arra gondolni, hogy a jegy hiánya talán a következőképpen magyarázható: „helyi mesterek jól sikerült utáinzatai”. (Levéltári adatok szerint éppen utáinzás esetén használtak tiltott jelzést, amire panaszok is hivatkoztak.)

²⁰ Az egyes mesterek jegyeit a céhek nyilvántartásba vették, sőt olomtblába beütve is őrizték. Ilyenekből külföldön nagyon kevés maradt fenn, ráadásul ezek is újkoriak. Az írott feljegyzések (a jegyalak elnevezésével, néha a mesternévvel együtt)

csak intenzív levéltári kutatással deríthetőek fel, ami néhány ritka esettől eltekintve nem történik meg.

²¹ HOLL 1994, térkép. – A nürnbergi késekről és a külkereskedelemlről lásd: KELLER 1981 (sok levéltári adattal, sajnos sokszor évszám nélkül).

²² A kétkedők nem tudják, hogy nemcsak Tulln, de számos más város esetében is bevett gyakorlat volt a városnév kezdőbetűjének jegyként való használata (fémtárgyakon, érmeiken, ólom áruplombán). Lásd például Buda-Ofen O-jegyét mint városi hitelesítő jegyet a 16. század kezdetén öntányérok; városi áruplombákon Augsburg; A, Göttingen: G.

²³ Például Heiligenkreuz kolostorához tartozó fazekasok pecsétjének tartják a keresztes béllyeget. (Ez a jegycsoport Ausztriában és Magyarországon olyan gyakori, hogy ilyen mennyiségű áru csak számos városi és környéki műhely esetében képzelhető el.)

van szó, amire nem került rá a császári periódust is feltüntető jegy). Ezzel szemben az ugyancsak gyakori perzsa fajanszokon többször található készítési mesterjel, mert ezek általában a kínai kék-fehér porcelán divatjának közvetlen hatására készültek. A jegyek sajnos nehezen kezelhetőek (gyűjtésükkel alig foglalkoztak), alakjuk többnyire nagyon sematikus. Pedig vizsgálatukkal sok esetben lehetővé válna megkülönböztetésük a valódi kínai árutól (amivel a jó minőségű fajansz könnyen összetéveszthető). A meghatározásoknál a technológiai kérdés és a díszítés esetében egyébként az érzékeny stíluskritika is döntő.²⁴

Itt említem meg az utóbbi negyedszázadban Európa-szerte gyarapodó fatárgyak bevéselt vagy pecsételővel beégetett jegyeit. Ezeket ugyanis az irodalomban gyakran összetévesztették: a készítők (esztergályosok, fafaragók) jegyének tulajdonították őket. Ezeknél azonban tulajdonjegyekről van szó²⁵ – bármilyen furcsa is, hogy egy ilyen olcsó tárgyon ezt szükségesnek tartották. Magam úgy gondoltam, erre azért volt szükség például az asztali tálakon, tányérokon, hogy összetévesztésüket elkerüljék, hiszen egy középkori háztartásban nagyon sok személy élt, a család tagjain kívül még nagyszámú szolgaszemélyzet is. Ilyen tulajdonjegyeket ráadásul másféle fatárgyakon is alkalmaztak (fakanál, kaptafa, fésű, hordó – utóbbiaknál nyilván a kereskedő jegyről van szó). Ezekről meg kell különböztetni a nagyon ritkán előforduló városi hitelesítő jegyet, amelyet – ugyanúgy, mint pl. az ónpalacok esetében – a hiteles, ellenőrzött úrmértékek használata tett szükségessé a középkori városi rendelkezések alapján. (Ez nem csak a nyilvános városi kocsmák esetében volt kötelező, de a házaknál történő borkimérésnél is.²⁶)

A fatárgyak jegyeinek egy harmadik értelmezése eddig csak egy esetben bizonyítható. Freiburg i. B. Ágoston-rendi kolostorának gazdag anyagában elsősorban a fatálakon nagyon sokféle jegy található. Egy részükön beégetett A betű van (ráadásul különböző formájú bélyegzőkkel beégetve – nyilván hosszú időn keresztül használták őket: „13-14. század”, „14-15. század”). Ebben az esetben a kolostor tulajdonát – tehát

nem egyes személyekét – jelölték.²⁷ Ezeken kívül nagyon sok másféle jegy is előfordul ebben az anyagban,²⁸ amelyekkel nyilván nem a magántulajdont, hanem a használó személyét akarták jelezni. Ezt a magyarázatot igazolja, hogy a német kutatás az utóbbi időben számos kolostornál gyűjtött össze bekarcolt jegyeket tartalmazó kerámiaedényeket (a késő középkortól a kora újkorig) – ezek jó részét női kolostorokban használták.

Az említett kérdéseket – és az értelmezés, magyarázat különbségeit – azért részleteztem, mert mint sok esetben látható, a leletközlések fontos részét képezik. Megfejtésük – ami viszont nem minden feldolgozásnál kötelező – nagyszámú ilyen tárgy esetében már alapvető értékelésekhez vezethet (a kereskedelem irányai, egy-egy lelőhely anyagának jellemzői, kormeghatározás). Az osztrák fazekasjegyek főbb fajtáinak ismerete például akkor is felhasználható a 13. század, 14-15. század eleje, 15-16. század, 17. század elkülönítésére, ha a készítési hely közelebbi meghatározásától eltekintünk.

Kereskedelem

Az egyes tárgyfeleségek között az import tárgyak (kerámiák, fémtárgyak) meghatározása segít a nemzetközi kereskedelem nyomon követésében. A levéltári adatok ugyanis nem adnak részletesebb képet, inkább a fő útvonalak ismeretek, vagy egyes áruajtáknál a nagyobb városokba érkező különféle használati cikkek. A régészet ugyanakkor lehetőséget nyújt még kisebb városok, falvak felvevő szerepének bizonyítására is – ráadásul olyan árufeleségeknél, amelyeket írott

²⁴ Részletes kifejtését lásd: I. HOLL: Fundkomplexen des 15-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. Budapest 2005.

²⁵ A közép-európai asztali fatárgyakról összefoglalóan és a jegyek kérdéséről lásd: I. HOLL: Tischgerät im spätmittelalterlichen Buda. ActaArchHung 2005 (előkészületben).

²⁶ HOLL I.: Középkori városi élet – hiteles borkimérő edények. ArchÉrt 119 (1992), 43-55.

²⁷ P. SCHMIDT-THOMÉ in: Archäologische Ausgrabungen in Baden-Württemberg 1993, 240-245. – Ezt a meghatározást kétségesnek tartja (mivel Európában másutt is előfordul az A betűs jegy): MÜLLER 1995, 310. Felfogása azonban téves, mert az A-jegy az itteni leletek között nagyon gyakori: a jeggyel ellátott tálak – 109 db – 77%-án szerepel. Az általa említett példák kerámiák, amelyeken más betűk és monogramok is vannak, személyek névjelei.

²⁸ A freiburgi faleletek jegyeiről részletesen írva Müller problematikusnak tartja a jegyek „értelmezését”, bár tulajdonos vagy használó jegyét feltételezi, „mert esztergályosok a kolostorban nem mutathatók ki. A készítési jegy ... kevésbé valószínű, ... szimbolikája már nem érthető.” MÜLLER 1995, 310. Egy másik kutató szerint a beégetett jegy „csak készítő jegye lehet, ... mert egy pecsét elkészítése hosszadalmas, és aligha volt kifizetendő kevés személyes tárgy megjelölésére”. Magam már rámutattam: a háztartás és a gazdaság eszközeinek ilyen tulajdonjeggyel való megjelölése általános gyakorlat volt; egy későbbi adat vasbélyegzőt említ egy udvarház felszerelése között.

forrás alig említ. Nem véletlen, hogy például a Hansa-városok kereskedelmi szerepéről szóló konferencián szinte mindig bizonyítékként szerepeltek a különböző import kerámiák, néha üvegek és az öntött áru, vagy a textileket bizonyító ólomplombák. (A kutatás hiányossága, hogy a késeket nem tudták ugyanígy felhasználni, nem is szólva az egyéb rézárúkról.) A kerámiák esetében további kiértékelést tett lehetővé ezek korszakonkénti elkülönítése: ezzel támasztható alá a középkori kereskedelmi utak és irányok megváltozása, újfajta távolabbi kerámiák feltűnése.²⁹ Igaz, mindmáig vitatott kérdés, hogy bizonyos kerámiafajták valóban a fazekasság kereskedelmét jelzik-e, vagy ezek csupán másféle áruk (bor, olaj stb.) tárolására szolgáltak. Az utóbbi feltevésnek ellentmond, hogy az írásos adatok a legkülönfélébb áruk esetében is a fahordót említik tároló-szállító eszközként, csak olajat exportáltak kerámiában.³⁰

Az import tárgyak – főként a ritkább kerámiák és külföldi üvegek – lelőhelyeinek térképre vitele egy város vagy falu esetében szemléltetheti a társadalmi rétegződést, például gazdag patríciusok vagy nemesek lakóhelyeit (a 14. századtól kezdve erre a kályhaszemek és csempék is használhatóak). Előzőleg azonban tisztáznunk kell, miből állt az illető településen az adott korszakban a háztartások átlagos felszerelése (amely koronként is változott): csak az ehhez viszonyított jelentősebb különbségek utalhatnak a jobb életkörülményekre. (Ma már például tudjuk, hogy a városi polgárság a 13. század végétől kezdve használt üvegedényeket; csak ezek minőségi összetétele és mennyisége volt változó.) A magunk részéről nem fogadhatjuk el azt a véleményt, hogy a középkori városok háztartásainak felszerelése, például edénykészlete annyira egyforma volt, hogy vizsgálatuk nem járhat különösebb eredménnyel.

A tévedés joga

Minden jelentősebb új leletanyag előkerülése kapcsán, vagy a település-, illetve várásatások megfigyelései alapján a kutató jogos igénye lehet, hogy – összevetve azt a korábbi feldolgozá-

sokkal – kifejtse saját véleményét. Majd mindig fennáll a lehetőség, hogy a régebbieket meghaladó vagy módosító eredményre jusson, azok revízióját elvégezze. (Esetleg a forráskritika módszerével helyesbíthet téves magyarázatokat.) Véleményem szerint minden kutatónak joga, hogy saját, újféle koncepciót alakítson ki. Még az egzaktabbnak tartott természettudományok esetében is akadnak vitatott kérdések. A 18. század végén Zách Ferenc Xavér magyar csillagász indította az első nemzetközi csillagászati folyóiratot Szászországban, és lapjában rendszeresen közölt vitacikkeket (amelyek miatt konzervatív tudós társai sokat bírálták). Zách véleménye az volt, hogy a tudomány haladását elősegítik a viták.

Sajnos sokszor tapasztaljuk, hogy az új vélemény bizonyítékai kétségesek, inkább csak egy eltérő logikai magyarázat eredményéről – többféle lehetőség egyikéről – van szó. A szerző mindenképpen újat akar mondani, a korábbiakat cáfolni. A döntő az, hogy bizonyítékai mennyire helytállóak, egyértelműek. A szerző közölheti véleményét munkahipotézisként is, a további kutatásra bízva annak eldöntését, hogy elképzelése igazolható-e. Lektorok és szerkesztők számára megszívlelendő, hogy egy másféle felfogás közlését ne korlátozzák (csak a tárgyi tévedésekre, illetve forráskritikai hibákra hívják fel a figyelmet).

Hogy a számítástechnikában használatos módszerek („hackerek”) hasonlatával éljünk: a jó kutató hisz a folyamatos tanulás hasznában; a rész kérdések megoldása közben ezek ismerete lépcsőzetesen vezet el a megoldáshoz. A megoldást közölni kell a többi kutatóval – így válik lehetővé a kutatás előrehaladása az adott kérdésben. Az utóbbi évtizedekben a régészet egyes területein sajnos ennek ellenkezőjét is tapasztalhatjuk. A kutató megkérdőjelezi a meglévő részeredményeket (bizonyítékaikat nem veszi figyelembe, vagy nem is ismeri), ugyanakkor magához a kérdés megoldásához nem járul hozzá, és a negatívumok hangsúlyozásával (pl. az anyaggyűjtés nem eléggé széleskörű; nem áll rendelkezésre elegendő lelet a készítési hely megállapításához; a keltezések bizonytalanok, ellentmondóak; a tárgy típus nem keltezhető, több száz éven keresztül változatlan stb.) kételyeket ébreszt. Az ilyen feldolgozásokat a magunk részéről nem sorolhatjuk azok közé a vitacikkek közé, amelyek előbbre viszik a kutatást. Azt sugallják: a tárgyalt témában nem lehet előrejutni. Ráadásul azzal is hátráltatják a további kutatást, hogy esetleg legújabb véleményként fogadják el (kritika nélkül, hiszen „felülírja” a korábbiakat). (Lásd még a leg-

²⁹ Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum II. Der Handel. Lübeck 1999. – Északnémet, lengyel és skandináv városokból a 13. század eleje és a 14. század vége között a kerámiák importja változó tendenciákat mutat.

³⁰ Lásd az említett kötet példait. – Egyre elfogadottabbnak nézet (magam is vallottam), hogy néhány ritkább lelet valószínűleg egyéni tulajdon vagy ajándék lehetett.

újabb cikkekre való utalás szokását a jegyzetelésben, amit korábban tárgyaltunk.)

Ellenkező példaként olyan feldolgozásokat említhetünk, amelyek – bár a későbbi kutatás már meghaladja eredményeiket – az adott régészeti megfigyelés alapján tágabb időhatárok közé kelteznek leleteiket; ez a keltezés mégis előbbre visz (az addig a múzeumi gyűjteményekben szereplő keltezetlen vagy iparművészeti kutatók által tévesen datált leletfajtáknál most már pontosabb megközelítést ad). A további kutatás szerencsés esetben még tovább pontosíthatja a meghatározást (nemcsak a keltezés, de például a készítési hely szempontjából is). A régészet területén gyakoriak az ilyen esetek: a nyolcvan-száz évre visszanyúló kutatás során fokozatosan sikerül egy-egy lelet típus felderítése, egyre pontosabb megközelítéssel, végül érvényes, meglepő eredménnyel.³¹

Appendix

Az írott forrásanyag (és részben a feltárt építészeti maradványok) nem kielégítő kritikájára jó példa a következő eset. (Mivel tanulmányunk nem vitacikk, hanem módszertani elemzés, itt sem közlünk részletes bibliográfiai adatokat.)

A művészettörténetnek és egyben a régészetnek is egyik fontos kérdéskörét alkotják Zsigmond király budai építkezései. Jól ismert, számtalan hivatkozásban szerepel az az okleveles adat, amely szerint Zsigmond külföldi utazása során mestereket fogadott fel: 1418 októberében Augsburgban Georg von Tübingen kőfaragót húsz segédjével és Stephan Holl stuttgarti kőfaragót, majd két nap múlva Erhard és Lienhart

augsburgi ácsmestereket és hat segédet. További adat Eberhard Windecke krónikáiról megjegyzése az 1419. évről szólva („... a király Budára vonult ... és ott építette ... senki ilyen csodálatos és hasznos, drága építményt”). Az adatokat még a 19. században is úgy értelmezték, hogy ekkor dolgoztak a palotán, de Horváth Henrik (1937) már továbbment: 1418-ban *kezdődött* a palotaépítkezés. (A második adatot Gerevich L. már 1955-ben helyesbítette: a jó szövegkiadásban nem „richt”, hanem „lag” szerepel, tehát „ott áll épülete”). Ennek ellenére többen is későn *kezdték* építkezésként határozták meg – ami a budai ásatások relatív kronológiája szerint a nagy északi palotára vonatkozatható. A mesterek szerződtesítéséről szóló adat önmagában nem jelent kezdetet; folyamatban lévő vagy éppen befejezés előtt álló építkezést ugyanúgy magyarázhat – Windecke leírásával összevetve inkább jelenti az utóbbit.

Bonfini krónikájának az a helye, amely a Csonkatorony befejezetlenségét Zsigmond halálával magyarázza („... két emeletig áll, ám a megkezdett művet nem végezte be, mert megelőzte a halál”) jellegzetes hallomásra alapozott, tetszetős értelmezés, csak hogy nem igaz. Magam az építkezések periodizálásánál már bizonyítottam (1997-ben), hogy a torony egy korábbi várépítési koncepcióba illeszthető, amely a későbbi, nagy szabású bővítéssel már értelmét veszítette.

Nem részletezzük itt tovább a kutatás más értelmezéseit, feltevéseit, amelyek végül a pozsonyi vár építkezésének (1427–1434) megkezdésével magyarázták a budai építkezések „félbemaradását” – sőt a szlovák kutatás már a budai mesterek átköltözését is bizonyította a kőfaragójelek alapján. A „befejezetlen” palotaépítésnek ellentmond, hogy az északi nagy palotában (egymás fölött két nagyteremmel már 1424-ben említik) került sor később Mátyás király Beatrixszal kötött házassága alkalmával a reprezentációjával kitűnő menyegzői ebédre. Magam egy addig fel nem használt 1414. évi adat (három kőfaragó mester, négy segéd, két ácsmester és egy ólomtető-készítő, Kölnből) hivatkozásával mutattam rá, hogy a „római és magyar király” Kölnben járta már ekkor is szerződtesített mestereket. (Az adat forrása a kézművesek Regensburgban tanúsított kocsmái viselkedése miatt készült feljegyzés – jól mutatja, mennyire esetleges az ilyen szerződtesítések írásos fennmaradása.)

A „késői, befejezetlen” építkezés szép, de cáfolható teóriája jól összekapcsolható volt a híres Zsigmond-kori szoborlelet keltezésével és magyarázatával is, ami abban csúcspontot ért el, hogy végül a harmadik évtizedre keltezték (1991),

³¹ Többek közt hivatkozhatunk itt Waldenburg (Szászország) korai szakaszának kőcserép csoportjaira. Ezek között az első összefoglaló feldolgozás már bemutatott két jellegzetes csoportot (HORSCHIK 1978, 63–67). Ez volt az első pontosabb lokalizálás, keltezése ugyanakkor még nem támaszkodott régészeti megfigyelésekre, illetve csak késői, pusztulási adatokat használt. (Bár egy esetben budai leletre is hivatkozott, nem vette át keltezésemet: 15. század első fele; sem pusztulásuk idejét: 15. század második fele. E helyett más példányok pusztulását idézte tévesen (1530). Utóbbi időpont jobban megközelítette az általa az egész csoportra használt 1530/1550-es keltezést.) – Az újabb német kutatóknál már 15. század második fele–16. század első fele (1985), illetve 1360–1425 (1990) keltezésekkel találkozunk; az előbbinél a saját leletkörülményeket (15. század) is „felülírták” a korábbi irodalomból átvett keltezéssel. Egyik esetben sem ismerték a cseh kutatás által már korábban (1965-ben) közölt töredéket, amelyet kísérő leletei a 14. század vége–15. század eleje közé helyeztek, megadva így a csoport jelentkezésének korát.

illetve „befejezetlen szobrokról”, egy elhagyott kőfaragó műhely alkotásainak kihordásáról írtak (1977) – ennek idejét a 15. század 30-as, 40-es, 50-es éveire téve. A bizonytalanságot az ásatási megfigyelések pontatlansága, a leletek keltezési kérdései okozzák: mikor is került sor az északi

külső udvar tereprendezésére, a korábbi házak lebontására? – Talán a fentiekből is kitűnik, hogy egy olyan interdiszciplináris tudományág esetében, mint a középkori régészet, mennyire alapvető a különböző adatok kellő kritikával történő összevetése.

IRODALOM

ENDRES, W.

1981–1984 In: Jahresbericht d. Hist. V. für Straubing u. Umgebung. 1981–1984. évi kötetek.

FELGENHAUER-SCHMIEDT, S.

1993 Die Sachkultur des Mittelalters im Lichte der archäologischen Funde. Frankfurt a. M.–Wien.

HOLL I.

1955 Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. század). *BudRég* 16, 147–197.

1993 Renaissance Öfen. *ActaArchHung* 45, 247–299.

1994 A középkori késes mesterség. *ArchÉrt* 121–122, 159–188.

HORSCHIK, J.

1978 Steinzeug. Dresden.

KELLER, K.

1981 Das messer- und schwertherstellende Gewerbe in Nürnberg von den Anfängen bis zum Ende der reichsstädtischen Zeit. Nürnberg.

MÜLLER, U.

1995 Die Kleinfunde. In: Die Latrine des Augustiner-Eremiten-Klosters in Freiburg i. B. Stuttgart, 285–316.

PIPONNIER, F.

1984 Les sources de l'histoire de la culture matérielle. Á la lumière des recherches récentes. In: Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters. Wien, 23–29.

VAVRA, E.

1980 Kunstwerke als Quellenmaterial der Sachkulturforschung. In: Europäische Sachkultur. Wien, 195ff.

WENZEL, M.

1977 A reconsideration of Bosnian medieval Glass. *JGS* 19, 63–76.

MEDIEVAL ARCHAEOLOGY: METHODOLOGICAL QUESTIONS OF AN INTERDISCIPLINARY FIELD

IMRE HOLL

The aim of this study is to investigate methodological questions, which bear major importance in archeological observations, analysis and publication of the finds. Failing to apply the correct methods the archaeologist risks committing grave errors. The critical evaluation of sources is of great importance, when using the literature or data from earlier excavations. The same applies to the use of results from other disciplines (art history and history of architecture): the researcher needs expertise in the methodology of these as well, in order to be able to judge the merit of their statements or hypotheses. Similarly, critical evaluation of sources is needed when using information in paintings or drawings: these cannot be interpreted generally, being influenced by the fashions of the region or the part of the society they are connected to.

We discuss case-studies of erroneous reports and opinions, and their possible causes. (In this study, which is not a polemic essay, the detailed bibliography is omitted in most cases.) Another important issue is the use of notes and references – it is not always the case that the latest paper is the most useful (it is advisable to go back to the original source of the information, instead of using interpretations of it). A critical evaluation is necessary here too: claims should be original, well-founded, properly

proven. These pieces of information are often contained in an earlier publication.

In the further sections we discuss the evaluation and dating of groups of findings, and possible pitfalls. Often a certain part of the finds can not be securely dated. In this case it might not be correct to connect the full material to a wider period: the finds could be mixed with earlier or later debris. When publishing the finds, objects dated with absolute certainty should be separated from questionable ones; and the latter should be properly documented too. Various types of publications, and their main requirements are addressed in a separate section.

A further section deals with the determination of provenance, and the question of the imported wares (maps of the distribution of artefacts; maker's and workshop marks).

In the Appendix we describe a characteristic case of mis-interpretation and mis-use of historical sources. In this case the mistaken conclusions by several researchers led to a chain-reaction of errors in particular archeological results (determination of construction history of the excavated buildings, a prominent group of the finds), even propagating to the wider, international research community.